प्रकरण १

माध्यमे आणि राजकारण

अ) माध्यमांचा अर्थ आणि विकास

ब) राजकारणातील माध्यमांची भूमिका

क) छापील आणि इलेक्ट्रॉनिक माध्यमे

प्रकरण १

माध्यमे आणि राजकारण

प्रस्तावना :

माध्यमे आणि राजकारण यांचा संबंध लोकशाहीचा आधारस्तंभ म्हणून ओळखला जातो. आधुनिक युगात,माध्यमे ही केवळ माहिती पोहोचवण्याचे साधन राहिली नसून ती जनमत तयार करण्याचे आणि शासनाला जबाबदार धरण्याचे एक महत्त्वाचे व्यासपीठ बनली आहेत. माध्यमांचा अर्थ केवळ वर्तमानपत्रे किंवा दूरदर्शनपुरता मर्यादित नसून, त्यात तंत्रज्ञानानुसार झालेले मोठे बदल समाविष्ट आहेत. छापील माध्यमे जसे वृत्तपत्रे, आणि इलेक्ट्रॉनिक माध्यमे जसे टीव्ही आणि रेडिओ, यांच्यासह आजचा सोशल मीडिया हा राजकारणाचा केंद्रबिंदू बनला आहे. राजकारणात माध्यमांची भूमिका अत्यंत द्विध्रुवी आहे. एका बाजूला, ते जनजागृती करून मतदारांना राजकीय शिक्षण देतात आणि लोकशाही प्रक्रियेत सक्रिय सहभाग घेण्यासाठी प्रवृत्त करतात. दुसऱ्या बाजूला, त्यांची भूमिका सरकारच्या धोरणांचे निरीक्षण करण्याची आणि सत्य लोकांपर्यंत पोहोचवण्याची असते. त्यामुळे, या अभ्यासात आपण माध्यमांचा नेमका विकास कसा झाला आणि ते भारतीय राजकारणाला कशा प्रकारे प्रभावित करत आहेत, याचा सखोल विचार करणार आहोत.

अ) माध्यमांचा अर्थ आणि विकास

❖ **माध्यमांचा अर्थ :**

१.व्याख्या :

माध्यमे या शब्दाचा मूळ अर्थ आहे 'मध्यस्थ' किंवा 'जोडणारा दुवा' होय. सोप्या भाषेत सांगायचे झाल्यास माध्यमे म्हणजे असे साधन किंवा पूल आहे, जे एका व्यक्तीला/संस्थेला आणि अनेक लोकांना (जनसमुदायाला) जोडते.

- **स्रोत :** माहिती देणारी व्यक्ती (उदा. पत्रकार, राजकारणी, लेखक).
- **मध्यस्थ :** माहिती पोहोचवण्याचे साधन (उदा. टीव्ही, वर्तमानपत्र, इंटरनेट).
- **जनसमुदाय :** माहिती स्वीकारणारे लोक.

माध्यमे म्हणजे अशी वाहने ज्यांच्या मदतीने माहिती, विचार, भावना, किंवा संदेश एका ठिकाणाहून खूप मोठया संख्येतील लोकांपर्यंत पोहोचवले जातात.

माध्यमांचे मुख्य काम :

माध्यमांचे मुख्य काम म्हणजे मोठया प्रमाणावर संप्रेषण (Mass Communication) करणे. प्रभावी माध्यमांशिवाय हे शक्य नाही. त्यांची तीन मुख्य कार्ये खालीलप्रमाणे आहेत.

- **ज्ञान देणे :** माध्यमे लोकांना जगातील घडामोडी, नवीन शोध आणि महत्त्वाच्या घटनांची माहिती देऊन त्यांचे ज्ञान वाढवतात (उदा. बातम्या).
- **मनोरंजन करणे :** चित्रपट, मालिका, गाणी किंवा मनोरंजक कार्यक्रम दाखवून माध्यमे लोकांचे **मनोरंजन** करतात.
- **जगाशी जोडणे :**आपल्या आजूबाजूला आणि दूर जगात काय चालले आहे, याची कल्पना देऊन माध्यमे आपल्याला जागतिक स्तरावर जोडतात.

थोडक्यात माध्यमे ही आपल्या आणि जगाच्या दरम्यानचा **संवादाचा महामार्ग** आहेत.

२. लोकशाहीचा 'चौथा आधारस्तंभ'

लोकशाहीचे तीन मुख्य आधारस्तंभ आहेत: १. कायदेमंडळ, २. कार्यकारी मंडळ ३. न्यायमंडळ या तिघांनंतर माध्यमांना **'चौथा आधारस्तंभ'** हे अत्यंत महत्त्वाचे स्थान दिले जाते.

'चौथा आधारस्तंभ' मानण्याची कारणे:

- **जबाबदारी निश्चित करणे :** माध्यमे लोकांचे प्रतिनिधी म्हणून काम करतात. ते सरकारचे धोरण, कामे आणि चुका लोकांसमोर मांडतात. यामुळे सरकारला त्यांच्या कृतीबद्दल जबाबदार राहावे लागते. माध्यमे नसतील तर सरकार निरंकुश बनण्याची शक्यता असते.
- **सार्वजनिक हितरक्षण :** माध्यमे लोकांच्या समस्या, गरजा आणि मागण्या शासनापर्यंत पोहोचवतात. ते भ्रष्टाचार आणि गैरव्यवहार उघडकीस आणून लोकांच्या हिताचे रक्षण करण्याचे कार्य करतात.
- **माहितीचा प्रवाह :** लोकशाहीत नागरिकांना योग्य निर्णय घेण्यासाठी माहितीचा अधिकार असतो. माध्यमे ही माहिती निष्पक्ष आणि सत्य स्वरूपात लोकांपर्यंत पोहोचवून त्यांना सुजाण नागरिक बनवतात.
- **जनमत निर्मिती:** माध्यमे समाजातील विविध मुद्द्यांवर चर्चा घडवून आणतात आणि लोकांमध्ये राजकीय जागृती निर्माण करून जनमत तयार करतात. निवडणुकीत कोणता पक्ष निवडून यावा, यावर जनमताचा मोठा प्रभाव असतो.

३. माध्यमांचे मूलभूत कार्य

माध्यमांचे मुख्य कार्य हे केवळ बातम्या देणे नाही, तर ते सामाजिक आणि राजकीय स्तरावर अनेक कार्ये करतात.

कार्य	स्पष्टीकरण
देखरेख	समाजात आणि राजकारणात काय घडत आहे, यावर लक्ष ठेवणे (वॉचडॉग भूमिका).
सहसंबंध	विविध सामाजिक घटकांना माहिती देऊन त्यांना समाजाच्या गरजांशी जोडणे.
सांस्कृतिक वारसा	एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे ज्ञान आणि मूल्यांचे हस्तांतरण करणे.
मनोरंजन	लोकांना विश्रांती आणि आनंद प्रदान करणे.

थोडक्यात माध्यमे ही लोकशाहीचा प्राणवायू आहेत. जोपर्यंत माध्यमे स्वतंत्र आणि निडर आहेत, तोपर्यंत लोकशाही व्यवस्था बळकट राहते. त्यांची ही भूमिका त्यांना इतर संस्थांपेक्षा वेगळे आणि अधिक महत्त्वाचे स्थान मिळवून देते.

❖ माध्यमांचा विकास (Developments in Media): एक ऐतिहासिक प्रवास

माध्यमांचा विकास म्हणजे काळानुसार बदलणारे तंत्रज्ञान आणि सामाजिक गरजांनुसार माहिती लोकांपर्यंत पोहोचवण्याच्या पद्धतीत झालेले महत्त्वपूर्ण बदल होय. हा विकास केवळ साधने बदलण्यापुरता मर्यादित नसून, तो लोकांच्या राजकीय जाणिवा आणि लोकशाही सहभागाच्या स्तरामध्ये झालेला बदल दर्शवतो. माध्यमांच्या या प्रगतीचा अभ्यास करण्यासाठी, हा प्रवास मुख्यतः तीन मुख्य टप्प्यांमध्ये विभागला जातो: प्रारंभिक (मुद्रण) टप्पा, जिथे वर्तमानपत्रे विचारांचे बीज रोवत होती; त्यानंतरचा इलेक्ट्रॉनिक टप्पा, ज्यात रेडिओ आणि दूरचित्रवाणीने माहितीला गती दिली; आणि अखेरचा डिजिटल/सोशल मीडिया टप्पा, ज्याने संवादाचे स्वरूप पूर्णपणे बदलून माहितीला जागतिक पातळीवर आणि त्वरित उपलब्ध केले.

१. मुद्रण टप्पा (प्रारंभिक टप्पा)

माध्यमांच्या विकासातील प्रारंभिक टप्पा हा मुद्रण तंत्रज्ञानाच्या शोधावर आणि वापरामुळे उदयास आला. या टप्प्याने माहिती आणि ज्ञानाला अभिजात वर्गातून सामान्य लोकांपर्यंत पोहोचवण्याची प्रक्रिया सुरू केली. हा टप्पा माध्यमांचा पाया मानला जातो, कारण यानेच भविष्यातील सर्व माध्यमांसाठी सामग्री आणि विश्लेषणाचा आदर्श तयार केला.

१.१ स्वरूप आणि साधने

या टप्प्यात माहितीचा प्रसार पूर्णपणे मुद्रित स्वरूपात होत होता. मुख्य साधने पुढीलप्रमाणे होती.

- **वर्तमानपत्रे :** दररोजच्या ताज्या घडामोडी आणि राजकीय विश्लेषण.
- **नियतकालिके आणि मासिके** : विशिष्ट विषयांवर सखोल माहिती आणि साहित्य.
- **पत्रके :** त्वरित संदेश, घोषणा किंवा विशिष्ट राजकीय विचार पोहोचवण्यासाठी.
- **पुस्तके :**ज्ञान, तत्त्वज्ञान आणि दीर्घकालीन वैचारिक चर्चांचा स्रोत.

१.२ प्रमुख वैशिष्ट्ये आणि महत्त्व

- **सखोल विश्लेषण**

मुद्रित माध्यमे, जसे की वर्तमानपत्रे, मासिकांचे लेख आणि पुस्तके, वाचकांना सखोल विश्लेषण करण्याची आणि ते आत्मसात करण्यासाठी पुरेसा वेळ देतात. छापील माध्यमांमध्ये बातम्या केवळ घडामोडी म्हणून न पाहता, त्यामागची सामाजिक, राजकीय आणि ऐतिहासिक कारणे शोधली जातात. यामुळे बातमीचे सखोल विश्लेषण केले जाते आणि वाचकांना घटनेचा तर्क आणि संदर्भ समजून घेण्यास मदत होते. वाचकांना लेख वारंवार वाचून आणि त्यावर विचार करून मत बनवण्याची संधी मिळते. तसेचजलद माध्यमांमध्ये एखादी बातमी क्षणार्धात येते आणि जाते, पण मुद्रित माध्यमांत दिलेली माहिती सखोल असल्यामुळे ती वाचकांच्या मनात अधिक काळ प्रभाव टाकते.

- **विस्तृत विचारांचा मंच**

मुद्रित माध्यमे एकाच विषयावर विविध दृष्टिकोन आणि तज्ज्ञांचे विस्तृत विचार मांडण्यासाठी एक उत्तम आणि स्थिर मंच प्रदान करतात. वर्तमानपत्रे संपादकीय, विशेष लेख आणि वाचकांची पत्रे या माध्यमातून एकाच मुद्द्यावर अनेक बाजूंची सविस्तर चर्चा करतात. यामध्ये संबंधित क्षेत्रातील तज्ज्ञ त्यांचे परखड मत आणि दूरदृष्टी मांडू शकतात. यामुळे वाचकाला एकांगी विचार न करता सर्वसमावेशक माहिती मिळते.

- **दीर्घकाळ टिकणारे स्वरूप**

मुद्रित मजकूर हा भौतिक स्वरूपात असतो, ज्यामुळे तो दीर्घकाळ टिकून राहतो. वर्तमानपत्रे, पुस्तके आणि नियतकालिके अनेक दशके आणि शतकेही जपली जाऊ शकतात. इलेक्ट्रॉनिक किंवा डिजिटल माहिती क्षणभंगुर असू शकते. ती सर्वर क्रॅश झाल्यास, लिंक तुटल्यास किंवा तंत्रज्ञान जुने झाल्यास गमावली जाऊ शकते. याउलट, मुद्रित सामग्री एकदा प्रकाशित झाल्यावर ती उपलब्ध राहते.

जुनी सरकारी गॅझेट्स किंवा महत्त्वाचे करार अजूनही दस्तऐवज म्हणून संग्रहालये आणि अभिलेखागारात जपले जातात, कारण ते कायदेशीर पुरावा म्हणून महत्त्वपूर्ण असतात.

- **विश्वसनीय संदर्भ स्रोत**

मुद्रित माध्यमांना इतिहासाच्या नोंदी आणि संदर्भ साहित्य म्हणून मोठे महत्त्व आहे. भूतकाळात नेमके काय घडले, लोकांचे मत काय होते, राजकीय निर्णय कसे घेतले गेले, यांसारख्या घटनांचे जतन करण्यासाठी ही माध्यमे अत्यंत उपयुक्त ठरतात. सरकारी निर्णय, कायदे आणि अधिसूचना प्रथम वृत्तपत्रे किंवा सरकारी गॅझेटमध्ये मुद्रित केल्या जातात, ज्यामुळे त्यांची अधिकृतता सिद्ध होते. थोडक्यात मुद्रित माध्यमे ही ज्ञानाची आणि इतिहासाची बँक म्हणून कार्य करतात.

- **सामाजिक आणि राजकीय जनजागृती**

मुद्रित माध्यमांनी केवळ बातम्या न देता, समाजातील रूढी, परंपरा आणि समस्यांवर थेट भाष्य केले. बाळशास्त्री जांभेकर यांनी १८३२ मध्ये सुरू केलेले 'दर्पण' हे वृत्तपत्र याचे उत्तम उदाहरण आहे. 'दर्पण'ने समाजात नवीन वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि सुधारणावादी विचार लोकांपर्यंत पोहोचवले. बालविवाह, सती प्रथा, जातिभेद यांसारख्या सामाजिक समस्यांवर उघडपणे चर्चा करून समाजात बदल घडवण्याची भूमिका घेतली. या माध्यमांनी शिक्षणाचे महत्त्व वाढवले आणि लोकांमध्ये राजकीय जाणीव निर्माण केली. प्रशासनाचे निर्णय लोकांपर्यंत पोहोचवणे आणि लोकांच्या समस्या सरकारपर्यंत पोहोचवणे, हे दुहेरी काम करून सामाजिक आणि राजकीय जनजागृतीची सुरुवात केली.

- **राष्ट्रवादाची भावना वाढवणे**

राष्ट्रवादी चळवळीत मुद्रित माध्यमांनी संघटन आणि विचारधारेचे काम केले. लोकमान्य टिळकांनी 'केसरी' आणि 'मराठा' सारख्या वृत्तपत्रांमधून सरकारच्या धोरणांवर परखड टीका केली. या वृत्तपत्रांनी एकाच वेळी देशभरातील लोकांना 'आपण एक राष्ट्र आहोत' ही भावना दिली. यातून एक सामुदायिक राष्ट्रीय अस्मिता तयार झाली. या वृत्तपत्रांचे लेख राष्ट्रवादाची भावना वाढवणारे होते. स्वातंत्र्य लढ्यासाठी लोकांना प्रेरणा देणे, त्यांच्यात हिम्मत निर्माण करणे आणि संघर्ष करण्यासाठी एकत्र आणण्यात या माध्यमांनी अमूल्य योगदान दिले. अनेक राष्ट्रीय नेत्यांनी आपली विचारधारा आणि रणनीती या वृत्तपत्रांमधूनच प्रभावीपणे मांडली.

- **राजकीय परिणाम**

मुद्रण टप्प्याने भारतीय राजकारणावर अत्यंत दूरगामी परिणाम केले. वर्तमानपत्रांच्या माध्यमातून शिक्षित वर्गाचे एकत्रीकरण झाले. देशभरातील विचारवंत आणि नेते यांना एकाच वेळी

एकाच वैचारिक व्यासपीठावर आणण्याचे मोठे कार्य मुद्रित माध्यमांनी केले. या एकत्रीकरणामुळे राष्ट्रीय स्तरावर धोरणात्मक चर्चा करणे, सामूहिक मते तयार करणे आणि चळवळीसाठी योजना आखणे सोपे झाले. मुद्रित माध्यमांनी राष्ट्रीय चळवळींसाठी स्थिर आणि गंभीर वैचारिक मंच तयार केला, जिथे राजकीय विचार, धोरणे आणि रणनीती स्पष्टपणे आणि तर्कशुद्धपणे मांडल्या जात होत्या. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे, या माध्यमांनी वसाहतवादी सत्तेच्या धोरणांवर परखड टीका करून त्यांना जोरदार आव्हान दिले आणि देशात लोकशाही मूल्यांची मागणी केली. थोडक्यात, मुद्रण टप्प्याने विश्लेषण, विचार आणि ज्ञानाच्या प्रसाराचा पाया घातला, जो आजही आधुनिक माध्यमांसाठी एक मार्गदर्शक तत्त्व म्हणून कार्यरत आहे

२. इलेक्ट्रॉनिक टप्पा (दुसरा टप्पा)

विसाव्या शतकात विजेचा वापर आणि माहिती तंत्रज्ञानाचा विकास यामुळे माध्यमांच्या क्षेत्रात एक मोठी क्रांती झाली. या टप्प्यात माहितीचा प्रसार मुद्रित स्वरूपात न होता, इलेक्ट्रॉनिक लहरींद्वारे होऊ लागला, ज्यामुळे माहिती श्राव्य आणि दृक्-श्राव्य स्वरूपात अत्यंत वेगाने आणि थेट लोकांपर्यंत पोहोचू लागली.

२.१ रेडिओ - श्राव्य माध्यम

रेडिओ हा इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांचा पहिला आणि सर्वात महत्त्वाचा टप्पा होता.

- **पहिली क्रांती आणि राजकीय वापर:**
  - **पहिली क्रांती:** मुद्रित माध्यमांच्या तुलनेत रेडिओ हे अत्यंत वेगाने माहिती पोहोचवणारे पहिले माध्यम ठरले. बातम्या, घोषणा आणि राजकीय संदेश तात्काळ प्रसारित करणे शक्य झाले.
  - **श्रोत्यांचा विशाल समूह:** रेडिओची पोहोच साक्षर आणि निरक्षर अशा दोन्ही समूहांपर्यंत होती. विशेषतः ग्रामीण भागातील लोकांसाठी रेडिओ हे माहितीचे आणि मनोरंजनाचे मुख्य साधन बनले. यामुळे लोकशाही प्रक्रियेत मोठ्या जनसमुदायाचा सहभाग वाढण्यास मदत झाली.
  - **राजकीय वापर:** नेत्यांची भाषणे, महत्त्वाच्या सरकारी घोषणा आणि आपत्कालीन संदेश (उदा. युद्ध किंवा नैसर्गिक आपत्ती) त्वरित लोकांपर्यंत पोहोचू लागले.यामुळे नेते आणि जनता यांच्यात थेट श्राव्य संवाद स्थापित झाला.

२.२ दूरचित्रवाणी - दृक्-श्राव्य माध्यम

रेडिओनंतर आलेली दूरचित्रवाणी (टीव्ही) ही माध्यमांच्या इतिहासातील दुसरी मोठी क्रांती ठरली. याने लोकांना ऐकण्यासोबतच पाहण्याची सुविधा दिली.

- **सर्वात प्रभावी माध्यम:**
  - **दृक्-श्राव्य स्वरूप:** टीव्हीमुळे लोक केवळ बातमी ऐकू शकत नव्हते, तर ती पाहू देखील शकत होते. यामुळे बातमीचा प्रभाव प्रचंड वाढला. नेत्यांचे हावभाव, घटनास्थळाचे दृश्य आणि प्रत्यक्ष पुरावे पाहता आल्यामुळे बातमीची विश्वासार्हता श्रोत्यांच्या मनात वाढली.
  - **माहिती आणि भावना:** दृश्यांमुळे माहिती केवळ बुद्धीला नाही, तर भावनांना देखील अपील करू लागली.
- **थेट प्रक्षेपण आणि पारदर्शकता:**
  - **थेट प्रक्षेपण :** टीव्हीमुळे राजकीय वादविवाद, निवडणुकीचे निकाल आणि महत्त्वाचे कार्यक्रम (उदा. स्वातंत्र्यदिनाचे भाषण) थेट दाखवण्याची क्षमता मिळाली.
  - **राजकीय पारदर्शकता :** या थेट प्रक्षेपणामुळे राजकारणी नेते लोकांच्या नजरेत आले. त्यांच्या कामात आणि बोलण्यात पारदर्शकता राखणे त्यांच्यासाठी अनिवार्य झाले, कारण त्यांचे प्रत्येक कृत्य लाखो लोक पाहत होते. यामुळे राजकारणाचा स्वरूप अधिक खुला बनला.

हा इलेक्ट्रॉनिक टप्पा **माहितीच्या गतीसाठी** आणि **माहितीला दृश्य स्वरूप** दिल्यामुळे अत्यंत महत्त्वाचा ठरला.

३. डिजिटल/सोशल मीडिया टप्पा : माहितीची क्रांती

इंटरनेट आणि मोबाईल तंत्रज्ञानाच्या आगमनाने माध्यमांच्या जगात सर्वात मोठी आणि क्रांतिकारी शिफ्ट झाली. या टप्प्याने माहितीच्या प्रसाराची गती आणि स्वरूप पूर्णपणे बदलले. हा टप्पा अति-वेगवान आणि परस्परसंवादी माहितीच्या प्रसारावर आधारित आहे.

३.१. स्वरूप आणि साधने

या टप्प्यात माहितीचा प्रसार पूर्णपणे डिजिटल स्वरूपात होतो. ही माध्यमे स्मार्टफोन, टॅबलेट आणि संगणकावर उपलब्ध असतात.

- **सोशल मीडिया :** फेसबुक, ट्विटर (आता X), व्हॉट्सॲप, इन्स्टाग्राम, युट्युब – ही साधने संवाद आणि माहितीचे निर्मिती याचे मोठे मंच आहेत.

- **ब्लॉग्स आणि पॉडकास्ट :** विशिष्ट विषयांवर सखोल मत मांडण्यासाठी आणि श्रवण-आधारित माहितीसाठी उपयुक्त आहेत.
- **इतर डिजिटल मंच :** विविध न्यूज पोर्टल्स, ॲप्स आणि लाइव्ह स्ट्रीमिंग सेवा यांचा यात समावेश होतो.

३.२ महत्त्वपूर्ण बदल

डिजिटल माध्यमांनी माहितीच्या देवाणघेवाणीत मूलभूत बदल घडवून आणले.

- **प्रसारण ते संवाद**
  - **एकतर्फी ते द्विदिशात्मक:** पूर्वी रेडिओ किंवा टीव्हीद्वारे माहिती एकतर्फी प्रसारित व्हायची ज्यात प्रेक्षक फक्त माहिती स्वीकारत असत.
  - नागरिक निर्माते: आता सोशल मीडियामुळे नागरिक हे केवळ माहिती घेणारे नसून, ते स्वतः माहितीचे निर्माते (आणि प्रतिक्रिया देणारे बनले आहेत.

- **द्विदिशात्मक संवाद :** नागरिक लगेच कमेंट्स, लाईक्स किंवा शेअरद्वारे प्रतिक्रिया देतात. यामुळे माहितीचा प्रवाह द्विदिशात्मक झाला आहे, ज्यामुळे लोकशाही चर्चा अधिक समावेशक बनली आहे.

- **थेट लोकसंपर्क**
  - **मध्यस्थांचा लोप:** राजकारणी नेते आणि पक्षांना आता आपले संदेश लोकांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी पत्रकार किंवा वृत्तसंस्था यांसारख्या पारंपारिक मध्यस्थांची गरज राहिली नाही.
  - **थेट संवाद:** नेते आता ट्विटर किंवा लाइव्ह स्ट्रीमिंग द्वारे थेट लाखो मतदारांशी संवाद साधू शकतात. यामुळे राजकीय संदेशाचे नियंत्रण नेत्यांच्या हातात आले आहे.
  - **मतदारांची जोडणी:** नेत्यांना थेट लोकांच्या प्रश्न आणि समस्या समजून घेता येतात, ज्यामुळे लोक आणि नेते यांच्यातील अंतर कमी झाले आहे.

- **जागतिक पोहोच**
  - **अति-वेगवान:** डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे माहिती अत्यंत कमी वेळेत (Real-time), म्हणजे क्षणात जगभरात पोहोचू शकते.
  - **जागतिक स्तरावर:** एखादी स्थानिक घटना लगेच जागतिक स्तरावरची बातमी बनू शकते. यामुळे जागतिक जनमत त्वरित तयार होते.
  - **सीमा नसणे:** माहितीच्या प्रसाराला भौगोलिक सीमा राहिलेल्या नाहीत.

डिजिटल टप्प्याने माध्यमांना गतिमान, परस्परसंवादी आणि अखंडित बनवले आहे. मात्र, याच टप्प्याने फेक न्यूज आणि माहितीच्या अतिरेकाचे आव्हान देखील उभे केले आहे.

४.डिजिटल /सोशल मीडिया टप्प्यातील आव्हाने

डिजिटल आणि सोशल मीडियाने माहितीचा प्रसार जितका वेगवान आणि लोकशाहीपूर्ण बनवला आहे, तितकीच त्याने काही गंभीर आव्हाने देखील उभी केली आहेत. या आव्हानांमुळे माध्यमांची सत्यता आणि नैतिकता जपण्याची भूमिका अधिक महत्त्वाची ठरते.

१. 'फेक न्यूज' आणि अफवा

डिजिटल/सोशल मीडिया टप्प्यातील सर्वात मोठे आव्हान म्हणजे 'फेक न्यूज' आणि अफवा यांचा वाढता धोका होय. या खोट्या बातम्या किंवा अफवा अनेकदा जाणूनबुजून पसरवल्या जातात,

ज्याचा मुख्य उद्देश विशिष्ट व्यक्ती, राजकीय पक्ष किंवा समुदायाला बदनाम करणे किंवा चुकीची माहिती देऊन लोकांमध्ये गैरसमज निर्माण करणे हा असतो. व्हॉट्सअॅप आणि फेसबुकसारख्या माध्यमांमुळे, कोणतीही माहिती क्षणात आणि लाखो लोकांपर्यंत पोहोचते, ज्यामुळे खोट्या माहितीच्या प्रसाराचा वेग प्रचंड वाढला आहे. या प्रक्रियेचा थेट परिणाम म्हणून समाजात अविश्वास आणि तणाव निर्माण होतो, ज्यामुळे अनेकदा हिंसक घटना देखील घडतात. म्हणूनच, या युगात माध्यमांना या खोट्या माहितीची सत्यता पडताळून पाहण्याची आणि लोकांपर्यंत सत्य पोहोचवण्याची जबाबदारी अतिशय काळजीपूर्वक पार पाडावी लागते.

२. राजकीय ध्रुवीकरण

सोशल मीडियाच्या अल्गोरिदममुळे समाजात राजकीय ध्रुवीकरण मोठ्या प्रमाणावर वाढले आहे. यामागील मुख्य कारण म्हणजे 'इको चेंबर' निर्मिती होय. अल्गोरिदम्स वापरकर्त्यांच्या मागील क्रियाकलापांच्या आधारावर लोकांना त्यांच्या विचारांना अनुकूल असलेलीच माहिती वारंवार दाखवतात. यामुळे लोक एकाच प्रकारची माहिती वाचतात, ऐकतात आणि त्यांच्या मूळ राजकीय विचारांना अधिक बळकटी मिळते, जणू काही ते एकाच विचारसरणीच्या खोलीत (इको चेंबरमध्ये) अडकलेले आहेत. याचा थेट परिणाम म्हणून, लोक विरोधी विचार किंवा दुसऱ्या बाजूचे सत्य स्वीकारायला तयार नसतात. यामुळे समाजात सहिष्णुता कमी होते आणि दोन राजकीय गटांमध्ये तीव्र मतभेद निर्माण होतात, ज्यामुळे सामाजिक सलोखा धोक्यात येतो.

३. माध्यमांच्या सत्यतेची आणि नैतिकतेची भूमिका

डिजिटल माध्यमांमुळे माहितीचा महापूर आला असला तरी, या महापुरात सत्याची नौका सुरक्षित ठेवण्याचे मोठे आव्हान माध्यमांसमोर आहे. 'फेक न्यूज'च्या वाढत्या धोक्यामुळे, लोकांना विश्वसनीय माहिती कोठे मिळेल हे शोधणे कठीण झाले आहे. या पार्श्वभूमीवर, प्रतिष्ठित माध्यमांना त्यांची विश्वासार्हता जपण्यासाठी उच्च नैतिक मानके पाळणे अत्यावश्यक ठरते. तसेच, माध्यमांनी कोणत्याही राजकीय पक्षाचा अजेंडा न राबवता, निःपक्षपातीपणे काम करणे आणि 'पेड न्यूज' किंवा राजकीय दबावामुळे बातम्यांचा रंग बदलू नये यासाठी पारदर्शक राहणे महत्त्वाचे आहे. थोडक्यात, सत्य, नैतिकता आणि निःपक्षपातीपणा हीच डिजिटल युगात माध्यमांची सर्वात मोठी जबाबदारी आहे.

माध्यमांचा विकास हा तंत्रज्ञान आणि लोकशाही बळकट करण्याच्या गरजेतून झालेला आहे. प्रत्येक टप्प्याने माहितीची पोहोच आणि लोकांचा सहभाग वाढवला आहे, ज्यामुळे राजकारण आणि नागरिक यांच्यातील संबंध अधिक गतिमान झाले आहेत.

ब) राजकारणातील माध्यमांची भूमिका

कोणत्याही लोकशाही व्यवस्थेमध्ये माध्यमे ही केवळ माहिती पोहोचवणारे साधन नसून, ती जनता आणि शासन यांच्यातील सर्वात महत्त्वाचा दुवा म्हणून काम करतात. माध्यमांना लोकशाहीचा 'चौथा आधारस्तंभ' मानले जाते, कारण त्यांचा राजकारणावर थेट आणि व्यापक परिणाम होतो. शासन आणि प्रशासनाचे निर्णय लोकांपर्यंत पोहोचवणे तसेच लोकांच्या समस्या शासनाच्या कानावर घालणे, हे माध्यमांचे मुख्य कार्य आहे. या भूमिकेमुळे माध्यमे जनमत निर्मिती करतात, लोकांना राजकीय शिक्षण देतात आणि सरकारवर वॉचडॉग म्हणून लक्ष ठेवून त्यांना जबाबदार धरतात. म्हणूनच, आधुनिक राजकारणात माध्यमांच्या प्रमुख भूमिकांचा अभ्यास करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

१.जनमत निर्मिती

राजकारणातील माध्यमांची सर्वात महत्त्वाची भूमिका म्हणजे समाजात जनमत तयार करणे होय. माध्यमे विशिष्ट राजकीय विषयांवर लोकांचा मत आणि दृष्टिकोन तयार करण्यात अग्रगण्य भूमिका बजावतात.

- एखादा राजकीय मुद्दा किंवा विचार माध्यमांमध्ये (उदा. टीव्हीवर चर्चा, वर्तमानपत्रात अग्रलेख, सोशल मीडियावर ट्रेंड) वारंवार आणि ठळकपणे मांडला गेल्यास, तो लोकांच्या मनात अधिक घट्ट होतो. यालाच अजेंडा सेटिंग असेही म्हणतात. उदाहरण: माध्यमांनी एखाद्या सरकारी धोरणाचे फायदे किंवा तोटे सातत्याने दाखवल्यास, सामान्य नागरिक त्याच आधारावर त्या धोरणाबद्दल आपले सकारात्मक किंवा नकारात्मक मत तयार करतात.
- माध्यमे कोणत्या समस्यांना जास्त महत्त्व देतात, यावर संपूर्ण राजकीय चर्चा आणि जनमताचा कल अवलंबून असतो. माध्यमे एखाद्या विषयाला किती जागा किंवा किती वेळ देतात, यावरून त्या विषयाचे सार्वजनिक महत्त्व ठरते. उदाहरणार्थ: जर निवडणुकीच्या काळात माध्यमे महागाई या विशिष्ट मुद्द्यावर जास्त लक्ष केंद्रित करतील, तर जनतेच्या मनात इतर सर्व समस्या मागे पडून महागाई हाच निवडणुकीतील मुख्य मुद्दा बनतो. याच मुद्द्याच्या आधारावर जनता मतदान करते.

अशा प्रकारे माध्यमे अप्रत्यक्षपणे निवडणुकीचे विषय आणि राजकीय पक्षांचे यश निश्चित करण्यात मदत करतात.

२.जनजागृती आणि राजकीय शिक्षण

राजकारणातील माध्यमांची दुसरी महत्त्वाची भूमिका म्हणजे लोकांना जागरूक करणे आणि त्यांना राजकीय शिक्षण देणे होय. ही भूमिका लोकशाहीच्या यशासाठी आणि नागरिकांच्या सक्रिय सहभागासाठी अत्यंत आवश्यक आहे.

- **माहितीचा प्रवाह :** माध्यमे ही शासन आणि जनता यांच्यातील माहितीच्या अचूक प्रवाहाचे मुख्य साधन आहेत. माध्यमे सामान्य लोकांना सरकारचे धोरण , संसदेत मंजूर झालेले नवीन कायदे, विकास योजना आणि निवडणुकीचे नियम यांसारख्या महत्त्वाच्या गोष्टींची अचूक माहिती देतात.
- **राजकीय पक्षांच्या भूमिका:** विविध राजकीय पक्षांच्या भूमिका काय आहेत, त्यांचे नेते काय बोलतात आणि त्यांचे आगामी कार्यक्रम काय आहेत, याची माहिती माध्यमे लोकांपर्यंत पोहोचवतात. यामुळे लोकांना तुलनात्मक अभ्यास करणे सोपे होते.
- **राजकीय साक्षरता :** माहितीचा योग्य प्रसार करून माध्यमे समाजामध्ये राजकीय साक्षरता वाढवतात. राजकीय साक्षरता म्हणजे नागरिक म्हणून आपले हक्क आणि जबाबदाऱ्या समजून घेणे होय**.**
- **हक्क आणि कर्तव्ये:** लोकांना त्यांच्या मतदानाचा अधिकार, माहितीचा अधिकार आणि मूलभूत कर्तव्यांविषयी जागरूक करून माध्यमे त्यांना अधिक सशक्त बनवतात.
- **सुजाण नागरिक:** या शिक्षणातून नागरिक सुजाण (Informed) बनतात. ते केवळ भावनिक आधारावर नाही, तर पक्षांच्या कामाचा अभ्यास करून आणि त्यांच्या धोरणांचा विचार करून योग्य उमेदवाराची निवड करू शकतात.

थोडक्यात, माध्यमे नागरिकांना माहिती देऊन त्यांना विचार करण्यास प्रवृत्त करतात, ज्यामुळे लोकशाहीतील त्यांची भूमिका अधिक अर्थपूर्ण बनते.

३. चौकशी आणि पर्यवेक्षण

माध्यमे लोकशाहीमध्ये सरकारवर नियंत्रण ठेवण्याचे अत्यंत महत्त्वाचे कार्य करतात. ही भूमिका त्यांना लोकशाहीचा 'चौथा आधारस्तंभ' बनवते.

- **वॉचडॉगची भूमिका :** माध्यमे 'वॉचडॉग' (पहारेकरी) म्हणून काम करतात. ज्याप्रमाणे पहारेकरी मालमत्तेचे रक्षण करतो, त्याचप्रमाणे माध्यमे लोकांच्या हिताचे रक्षण करतात. ते सरकार आणि राजकारणी नेत्यांच्या कामावर सतत लक्ष ठेवतात. माध्यमे चुका, भ्रष्टाचार किंवा गैरव्यवस्थापन यांसारख्या नकारात्मक बाबी उघड करतात, ज्या सामान्य लोकांना सहजपणे कळू शकत नाहीत.

- **जबाबदारी निश्चित करणे :** माध्यमांनी उघड केलेल्या त्रुटींमुळे सरकारला लोकांप्रती आणि संविधानाप्रती जबाबदार राहावे लागते. त्यांना त्यांच्या कृतींची उत्तरे जनतेला द्यावी लागतात. या कठोर पर्यवेक्षणामुळे लोकशाही अधिक मजबूत आणि पारदर्शक बनते. प्रशासनामध्ये सुधारणा करण्यासाठी आणि गैरव्यवहार थांबवण्यासाठी हे पर्यवेक्षण आवश्यक असते.

४. प्रचाराचे साधन

निवडणुका जिंकण्यासाठी आणि आपली विचारधारा लोकांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी माध्यमे हे राजकीय पक्षांचे सर्वात मोठे आणि प्रभावी साधन आहे.

- **प्रभावी पोहोच :** राजकीय पक्ष आणि त्यांचे नेते निवडणुकीदरम्यान त्यांची विचारधारा, नेते आणि आगामी कार्यक्रम मतदारांपर्यंत प्रभावीपणे पोहोचवण्यासाठी माध्यमांचा (टीव्ही जाहिराती, वर्तमानपत्रातील लेख, सभांचे थेट प्रक्षेपण) वापर करतात.
- **सोशल मीडियाचा वापर :** सोशल मीडिया हा आज प्रचाराचे सर्वात मोठे साधन बनला आहे. यातून पक्ष थेट मतदारांशी जोडले जातात. या माध्यमातून संदेश अत्यंत वेगाने आणि पारंपारिक माध्यमांपेक्षा कमी खर्चात आणि अधिक लक्ष्यवेधी पद्धतीने प्रचार करणे शक्य होते.

५. सत्य आणि विश्वासार्हता

लोकशाहीचे प्रभावी कामकाज चालू ठेवण्यासाठी माध्यमांची विश्वासार्हता टिकवून ठेवणे आवश्यक आहे.

- लोकशाही बळकट ठेवण्यासाठी माध्यमांनी कोणत्याही दबावाशिवाय सत्याची कास धरणे आणि तटस्थ राहणे आवश्यक आहे.
- वस्तुनिष्ठ पत्रकारिता म्हणजे केवळ तथ्ये आणि पुरावे लोकांसमोर मांडणे, कोणत्याही बाजूने भावनिक किंवा वैयक्तिक मत न देणे.

आव्हाने

- अलीकडच्या काळात 'पेड न्यूज' (Paid News) (पैसे घेऊन बातमी प्रकाशित करणे) आणि 'फेक न्यूज' (Fake News) (खोट्या आणि दिशाभूल करणाऱ्या बातम्या) यांसारख्या समस्यांमुळे माध्यमांसमोर त्यांची विश्वासार्हता जपण्याचे मोठे आव्हालन निर्माण झाले आहे. या आव्हानांचा सामना करण्यासाठी नैतिकता महत्त्वाची ठरते.

क) छापील आणि इलेक्ट्रॉनिक माध्यमे (Print and Electronic Media)

माहितीच्या स्वरूपानुसार आणि प्रसारणाच्या पद्धतीनुसार माध्यमांचे प्रामुख्याने दोन मुख्य प्रकार आहेत. हे दोन्ही प्रकार राजकारणात वेगवेगळ्या प्रकारे महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात.

१. छापील माध्यमे

छापील माध्यमे केवळ लिखित स्वरूपातच माहिती देतात. याचा अर्थ माहिती ही अक्षरे, शब्द आणि आकडे यांच्या रूपात कागदावर मुद्रित केलेली असते. ती श्राव्य किंवा दृकश्राव्य नसते. ही माहिती तयार करण्यासाठी कागद, शाई आणि छपाई तंत्रज्ञानाचा (वापर केला जातो. आधुनिक छपाई तंत्रज्ञान कितीही विकसित झाले असले, तरी माहितीचा मूळ आधार मुद्रित कागद हाच राहतो.

छापील माध्यमे ही मूर्त स्वरूपात उपलब्ध असतात. म्हणजे आपण वर्तमानपत्र किंवा मासिक प्रत्यक्ष हातात घेऊन वाचू शकतो, स्पर्श करू शकतो आणि जपून ठेवू शकतो. हे स्वरूप वाचकांना स्वतःच्या गतीने वाचण्याची आणि वाचताना विचार करण्याची संधी देते. एकाच लेखावर वारंवार लक्ष केंद्रित करणे आणि त्याचा अर्थ लावणे शक्य होते, जे इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांमध्ये वेगाने पुढे जाणाऱ्या माहितीमध्ये शक्य होत नाही

- **वैशिष्टये :**

१. छापील माध्यमांमध्ये घटनांच्या केवळ नोंदीऐवजी त्यांचे सखोल आणि तीव्र विश्लेषण करण्याची क्षमता असते.

२. लेखक घटनेमागील सामाजिक, राजकीय आणि ऐतिहासिक कारणे विस्ताराने स्पष्ट करू शकतात.

३.यामुळे वाचकाला विषयाची समग्र आणि सर्वसमावेशक माहिती एकाच ठिकाणी मिळते. ४. वाचक आपल्या वेळेनुसार आणि सोयीनुसार सविस्तर मजकूर वाचू शकतो.

५. हळूवार वाचनामुळे माहिती अधिक चांगल्या प्रकारे आत्मसात होते.

६. वाचकाला थांबून विचार करण्याची संधी मिळत असल्याने त्याचे मत अधिक पक्के होते. ७. मुद्रित मजकूर भौतिक स्वरूपात असल्याने तो दीर्घकाळ सुरक्षित राहतो.

८. इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांप्रमाणे ही माहिती क्षणभंगुर नसते.

९. ऐतिहासिक नोंदी म्हणून आणि पुराव्यासाठी उपयुक्त ठरते.

१०. अभ्यासक आणि इतिहासकार आजही त्यांच्या संशोधनासाठी याच मुद्रित साहित्यावर विश्वसनीय संदर्भ म्हणून अवलंबून असतात.

➢ उदाहरणे

छापील माध्यमांमध्ये अनेक प्रकारच्या प्रकाशनांचा समावेश होतो, जे माहितीचे स्वरूप आणि उद्देशानुसार भिन्न असतात.

- **वर्तमानपत्रे :** ही दैनंदिन माहिती देणारी साधने आहेत. राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय, राजकीय आणि स्थानिक घडामोडींची माहिती पुरवतात. (उदा. 'केसरी', 'द हिंदू'): 'केसरी' सारख्या वृत्तपत्रांनी स्वातंत्र्यपूर्व काळात राष्ट्रवादाची आणि राजकीय विचारांची मांडणी करून जनमत तयार केले.
- **मासिके आणि नियतकालिके :** ही साप्ताहिके, पाक्षिके किंवा मासिके असतात. ही साधने विशिष्ट विषयावर (उदा. राजकारण, अर्थव्यवस्था, साहित्य) सखोल आणि दीर्घकालीन विश्लेषणे सादर करतात.
- **पुस्तके :** पुस्तके ही एखाद्या विचारधारेचा, तत्त्वज्ञानाचा किंवा राजकीय नेत्याच्या चरित्राचा विस्तृत स्रोत असतात. ही ज्ञानाची आणि राजकीय वारशाची पिढ्यानपिढ्या जपणूक करतात.

२. इलेक्ट्रॉनिक माध्यमे :

ही माध्यमे माहितीचे प्रसारण करण्यासाठी वीज आणि इलेक्ट्रॉनिक उपकरणांवर अवलंबून असतात. रेडिओ, टीव्ही ट्रान्समीटर किंवा इंटरनेट सर्व्हर चालवण्यासाठी विजेची आवश्यकता असते. या माध्यमांचे स्वरूप तांत्रिक असते, कारण माहितीचा प्रसार व्हॉल्टेज, फ्रिक्वेन्सी (वारंवारता) आणि लहरी यांसारख्या इलेक्ट्रॉनिक तंत्रज्ञानावर आधारित असतो.

ही माध्यमे माहितीला इलेक्ट्रॉनिक लहरींमध्ये रूपांतरित करतात आणि त्या लहरी अवकाशातून किंवा केबल/फायबर ऑप्टिक्सद्वारे प्रसारित करतात. श्रोता किंवा प्रेक्षक रिसीव्हर (उदा. रेडिओ, टीव्ही, स्मार्टफोन) वापरून या लहरी पकडतो आणि माहितीला मूळ स्वरूपात रूपांतरित करून पाहतो/ऐकतो. यामुळे माहिती क्षणिक असते म्हणजे ती लहरींमध्ये प्रसारित होईपर्यंतच अस्तित्वात असते; ती मुद्रित माध्यमांप्रमाणे भौतिक स्वरूपात (Physical form) कायमस्वरूपी नसते.

➢ वैशिष्ट्ये

- **गतीशील आणि तात्काळ :** ही माध्यमे अत्यंत गतीशील असून, माहितीचे प्रसारण तात्काळ होते.
- **ब्रेकिंग न्यूजची क्षमता :** वेळेची मर्यादा नसल्यामुळे 'ब्रेकिंग न्यूज' त्वरित देणे शक्य होते.
- **दृक्-श्राव्य स्वरूप :** टीव्हीसारख्या साधनांमुळे माहिती दृक्-श्राव्य स्वरूपात मिळते.

- **अधिक प्रभावी आणि आकर्षक :** दृश्यांमुळे माहिती अधिक प्रभावी (Effective) आणि आकर्षक बनते, ज्यामुळे लोकांवर त्वरित प्रभाव पडतो.
- **विस्तृत पोहोच :** हे माध्यम इलेक्ट्रॉनिक लहरींद्वारे दूरदूरच्या आणि अनेक लोकांपर्यंत एकाच वेळी पोहोचू शकते.
- **निरक्षर लोकांसाठी उपयुक्त :** दृक्-श्राव्य स्वरूपामुळे निरक्षर लोकसुद्धा माहिती सहजपणे ग्रहण करू शकतात.
- **परस्परसंवादी क्षमता :** इंटरनेट/सोशल मीडियामुळे द्विदिशात्मक संवाद आणि तात्काळ प्रतिक्रिया देणे शक्य होते.
- **कमी टिकाऊ :** मुद्रित माध्यमांप्रमाणे माहिती भौतिक स्वरूपात दीर्घकाळ टिकून राहत नाही; ती क्षणिक असते.
- **मोठ्या खर्चाचे माध्यम :** प्रसारण आणि उपकरणांच्या वापरासाठी मोठ्या गुंतवणुकीची आवश्यकता असते.
- **राजकीय तत्परता :** राजकीय घडामोडी, थेट प्रक्षेपण आणि निवडणुकांचे निकाल **तात्काळ** दाखवण्यासाठी हे माध्यम अत्यंत उपयुक्त आहे.

➢ **इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांची उदाहरणे**

इलेक्ट्रॉनिक माध्यमे तंत्रज्ञानाच्या आधारावर विकसित झाली असून, त्यांचा वापर माहितीच्या स्वरूपानुसार बदलतो.

१. रेडिओ– श्राव्य माध्यम : रेडिओ हे केवळ श्राव्य माध्यम आहे. हे आवाजाच्या लहरींद्वारे माहिती प्रसारित करते. रेडिओची पोहोच दूरदूरच्या ग्रामीण भागांत आणि निरक्षर लोकांपर्यंत सहज असते. नेत्यांची भाषणे, सरकारी घोषणा आणि आपत्कालीन संदेश त्वरित प्रसारित करण्यासाठी याचा उपयोग होतो.

२. दूरचित्रवाणी/टीव्ही – दृक्-श्राव्य माध्यम : दूरचित्रवाणी हे दृक्-श्राव्य माध्यम आहे, म्हणजेच यात माहिती पाहता आणि ऐकता येते. दृश्यांमुळे माहिती अधिक प्रभावी आणि आकर्षक बनते. राजकीय वादविवाद, निवडणुकीचे निकाल आणि महत्त्वाचे कार्यक्रम थेट दाखवण्याची क्षमता टीव्हीमध्ये असते, ज्यामुळे राजकारणात पारदर्शकता येते.

३. इंटरनेट आणि सोशल मीडिया : हा सर्वात आधुनिक टप्पा आहे. यात माहिती डिजिटल स्वरूपात प्रसारित केली जाते. (उदा. फेसबुक, ट्विटर, युट्युब, न्यूज पोर्टल्स). हे माध्यम परस्परसंवादी असून, लोक केवळ माहिती घेणारे नसून, माहितीचे निर्माते देखील बनतात राजकीय नेते मध्यस्थांशिवाय थेट मतदारांशी संवाद साधू शकतात.

राजकारणातील वापर

- **थेट प्रक्षेपण :** निवडणुकीच्या निकालाचे थेट प्रक्षेपण, महत्त्वाचे राजकीय कार्यक्रम आणि नेत्यांच्या भाषणांमुळे राजकारण अधिक पारदर्शक होते.
- **प्रभावी प्रचार:** त्वरित बातम्या देणे, राजकीय वादविवाद आयोजित करणे आणि जाहिराती दाखवल्यामुळे इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांचे राजकारणातील महत्त्व प्रचंड वाढले आहे.

प्रश्न १. रिकाम्या जागा भरा

सूचना: खालील वाक्यांतील रिकाम्या जागा योग्य शब्दांनी भरा.क्र.प्रश्न

१.लोकशाहीचे तीन मुख्य आधारस्तंभ आहेत. १. कायदेमंडळ, २. कार्यकारी मंडळ आणि ३. न्यायमंडळ या तिघांनंतर माध्यमांना _________ हे स्थान दिले जाते.

२.मुद्रित माध्यमांच्या तुलनेत _________ हे अत्यंत वेगाने माहिती पोहोचवणारे पहिले माध्यम ठरले.

३.बाळशास्त्री जांभेकर यांनी १८३२ मध्ये सुरू केलेले _________ हे मराठीतील पहिले वृत्तपत्र होय.

४.डिजिटल/सोशल मीडियामुळे माहितीचा प्रवाह एकतर्फी (प्रसारण) न राहता _________ (संवाद) बनला आहे.

५.माध्यमे सरकार आणि राजकारणी नेत्यांच्या कामावर लक्ष ठेवून _________ (पहारेकरी) म्हणून काम करतात.

६._________ च्या महापुरात, प्रतिष्ठित माध्यमांना त्यांची विश्वासार्हता जपण्यासाठी उच्च नैतिक मानके पाळणे अत्यावश्यक ठरते.

७.लोकमान्य टिळकांनी _________ आणि _________ या वृत्तपत्रांमधून सरकारच्या धोरणांवर परखड टीका केली.

८.दूरचित्रवाणी (टीव्ही) हे माहितीला _________ स्वरूप देणारे सर्वात प्रभावी माध्यम आहे.

९.सोशल मीडियाच्या अल्गोरिदममुळे समाजात __________निर्माण होऊन राजकीय ध्रुवीकरण वाढते.

१०.सरकारी धोरणांचे सखोल विश्लेषण आणि टीकात्मक मूल्यमापन करण्यासाठी आजही __________ माध्यमे महत्त्वाची आहेत.

उत्तरे (Answers)

१.चौथा आधारस्तंभ २.रेडिओ ३.दर्पण ४.द्विदिशात्मक ५.वॉचडॉग
६.फेक न्यूज ७.केसरी आणि मराठा ८.दृक्-श्राव्य ९.इको चेंबर १०.छापील (मुद्रित)

प्रश्न २ टिप लिहा

१. लोकशाहीचा 'चौथा आधारस्तंभ'

२. बाळशास्त्री जांभेकर यांचे 'दर्पण' आणि जनजागृती

३. रेडिओ: माध्यमांच्या विकासातील पहिली क्रांती

४. डिजिटल माध्यमांचा द्विदिशात्मक संवाद

५. माध्यमांची 'वॉचडॉग' (पहारेकरी) भूमिका

६. 'फेक न्यूज'चे आव्हान आणि माध्यमांची जबाबदारी

७. मुद्रित माध्यमांचे सखोल विश्लेषण आणि ऐतिहासिक महत्त्व

प्रश ३ थोडक्यात उत्तरे लिहा

१. इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांमध्ये दूरचित्रवाणी (टीव्ही) सर्वाधिक प्रभावी का ठरले?

२. मुद्रित (छापील) माध्यमे आणि इलेक्ट्रॉनिक माध्यमे यांच्या स्वरूपामधील मुख्य फरक स्पष्ट करा.

३. माध्यमांना लोकशाहीचा 'चौथा आधारस्तंभ' यावर विवेचन करा.

४. राजकारणातील माध्यमांची भूमिका स्पष्ट करा